

A brief analysis of the latest publications on children development provides a justification of several widespread directions of research implementation with the indication of recommended types of techniques. In particular, it includes techniques determining children's ability to determine mental states of another people, to define situational current states by choosing colours, as well as the techniques interpreting drawings.

The article systematizes the results of the empirical research on senior preschool age children development using projective drawing techniques "Picture of a person" and "Picture of a non-existent animal". The obtained results has been systematized and presented in the form of tables with their subsequent interpretation by the author. The description and interpretation of the obtained results is accompanied by explanations and recommendations of O. L. Venger about the peculiarities of the above-mentioned technique interpretation for respondents of the senior preschool age.

Key words: *child development, emotional development, research on development, preschool age, projective techniques.*

Відомості про автора

Щенко Ганна Русланівна, аспірантка кафедри психології МНУ імені В. О. Сухомлинського

Yeshchenko, Hanna R., Graduate student of the Department of Psychology of Sukhomlynsky National University in Mykolaiv

E-mail: eschenko.hanna@gmail.com

УДК 37.015.3

Максим О.В.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ДЕВІАНТІВ

Максим О.В. Особливості розвитку ціннісних орієнтацій девіантів. В статті показано, що формування ціннісних орієнтацій мають різні за змістом

особливості: інтеріоризація цінностей, будування ієрархії цінностей, визначення спрямованості, корекція поведінки та формування необхідних ціннісних орієнтацій, забезпечення психологічних, комунікативних та методичних умов.

Психолого-педагогічна програма передбачає роботу з підлітками девіантами, педагогами та психологами, містить комплекс психолого-педагогічних засобів, спрямованих на розвиток структурних компонентів ціннісних орієнтацій, розвиток усвідомлення власної системи цінностей, формування оцінного ставлення підлітків до значущих об'єктів, активізацію процесів самопізнання, реалізацію та відображення цінностей у поведінці підлітків, розширення уявлень про поняття «цінності».

Програму сприяння формуванню ціннісних орієнтацій реалізовано у формі соціально-психологічного тренінгу, який включає міні лекції, техніку «мозкового штурму», групові дискусії, рольові ігри, психодраматичні вправи; самостійну роботу у формі творчих домашніх завдань.

Ключові слова: девіанти, соціалізація, десоціалізація, ресоціалізація, стадії ресоціалізації, ціннісні орієнтації.

Максим О.В. Особенности развития ценностных ориентаций девиантов. В статье показано, что формирование ценностных ориентаций имеют различные по содержанию особенности: интериоризация ценностей, строительство иерархии ценностей, определение направленности, коррекция поведения и формирование необходимых ценностных ориентаций, обеспечение психологических, коммуникативных и методических условий.

Психолого-педагогическая программа предусматривает работу с подростками девиантами, педагогами и психологами, содержит комплекс психолого-педагогических средств, направленных на развитие структурных компонентов ценностных ориентаций, развитие осознания собственной системы ценностей, формирование оценочного отношения подростков к значимым

объектам, активизацию процессов самопознания, реализации и отражения ценностей в поведении подростков, расширение представлений о понятии «ценности».

Программа содействия формированию ценностных ориентаций реализована в форме социально-психологического тренинга, который включал мини лекции, технику «мозгового штурма», групповые дискуссии, ролевые игры, психодраматические упражнения; самостоятельную работу в форме творческих домашних заданий.

Ключевые слова: *девианты, социализация, десоциализация, ресоциализация, стадии ресоциализации, ценностные ориентации.*

Актуальність теми. У світі не існує такого суспільства, в якому б усі його члени дотримувались загальноприйнятих нормативних вимог. Не становить виключення й Україна, в якій продовжують відбуватися соціально-економічні, політичні, соціально-культурні трансформаційні процеси, що охопили усі сфери життєдіяльності людини. Зміни проникли у свідомість кожної людини, у її побут та повсякденне життя, впливаючи при цьому на систему ціннісних орієнтацій особистості. Соціальна дезорганізація є невід'ємною частиною процесу соціальних змін. Молодь є чутливим індикатором соціальних зрушень. Вона гостро реагує на економічну нестабільність, крах ідеалів, девальвацію цінностей.

Як і будь-яке соціальне явище, девіантна поведінка молоді не може бути пояснена «сама з себе», а лише з позиції соціального цілого – суспільства, вихідним елементом якого є особистість з її системою ціннісних орієнтацій, в якій закріплюється її життєвий досвід, сукупність прагнень та переживань; саме система ціннісних орієнтацій особистості виражає неповторність, своєрідність та унікальність поведінки кожного з нас.

Негативні тенденції суспільного розвитку особливо болісно відбилися на переважній частині підлітків зумовивши «кризу соціалізації», девальвацію тради-

ційних культурних цінностей, що неминуче знайшло своє відображення в різних формах девіантної поведінки. Такі явища, як соціальна диференціація і супутній їй ріст асоціальності, прагнення до створення субкультурних форм буття істотно загострили суперечності в підлітково-молодіжному середовищі, тим самим зумовивши зростання криміногенних проявів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї проблеми. Загальновідомо, що підлітковий вік - це перехідний період онтогенезу людини, в рамках якого, з одного боку, продовжують свій розвиток вже сформовані сфери психіки, а з іншого боку, відбувається ставлення нових психологічних сфер. Одна з найважливіших сфер психіки людини в даний період - формування світогляду і цілісної картини світу, в рамках якої ціннісні орієнтації виступають як психологічні новоутворення, в найбільшій мірі впливають на подальше існування людини. В цьому сенсі важливим підсумком формування ціннісних орієнтацій в підлітковому віці є зріла особистість. Вони регулюють спрямованість, ступінь зусиль суб'єкта, визначають в значній мірі мотиви і цілі організації діяльності [4]. Л. Кольберг розглядає формування ціннісних орієнтацій особистості за допомогою проходження людиною стадій морального розвитку, в результаті якого цінності суспільства інтеріорізуються особистістю і їх дотримання стає внутрішньою потребою [5]. Перспективний напрямок в дослідженні ціннісної сфери особистості являє собою віково-психологічний підхід, заснований на обліку структури психологічного віку як триєдності соціальної ситуації розвитку, провідною діяльності та психологічних новоутворень. В першу чергу Примітна точка зору Р. Хейвігерста, з точки зору якого головним завданням розвитку особистості є самовизначення в сферах загальнолюдських цінностей і вироблення власної ціннісної системи [2, р. 52]. Суспільство пропонує безліч цінностей, але шлях до них індивідуальний: це пошук сенсу життя, свого місця в ній. Е. Еріксон пов'язує такий пошук з вирішенням проблеми ідентичності [3]. За В. Франкл, ціннісні орієнтації виражають осо-

бистісну значимість соціальних, культурних, моральних цінностей, відображаючи ціннісне ставлення до дійсності. Цінності регулюють спрямованість, ступінь зусиль суб'єкта, визначають в значній мірі мотиви і цілі організації діяльності [4]. Л. Кольберг розглядає формування ціннісних орієнтацій особистості за допомогою проходження людиною стадій морального розвитку, в результаті якого цінності суспільства інтеріорізуються особистістю і їх дотримання стає внутрішньою потребою [5]. І.М. Галян зазначає, що всі етапи орієнтації діють синхронно, а їх поділ на окремі періоди дозволяє більш поглиблено розглянути механізм ціннісного освоєння дійсності [4, с. 81-82]. Формування ціннісно-смыслових настановлень на думку І.В. Абакумової та В.Т. Фоменко, включають наступні елементи: операціональні ціннісні орієнтації, що проявляються у вигляді готовності до сприйняття (позитивного чи негативного) будь-якого явища; цільові настановлення, характеризуються узгодженням вибору цілей та присвоєння певного змісту явищам чи подіям; мотиваційні настановлення є проявом стійкої тенденції, що характеризується прагненням поводити себе у відповідності з власними уявленнями про те «яким я хочу бути» [2, с. 129].

Мета статті: розробити програму формування системи ціннісних орієнтацій підлітків з девіантною поведінкою.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Теоретичним обґрунтуванням побудови психолого-педагогічної програми стали основні положення особистісно-орієнтованого підходу в навчально-виховному процесі (Г.О. Балл, І.Д. Бех, С.Д. Максименко, І.С. Якиманська та інші); принципи формування духовного простору особистості в працях М.Й. Боришевського, І.А. Зязюна, В.В. Рибалки, М.В. Савчина та інших; наукові доробки дослідників щодо механізмів формування ціннісних орієнтацій (І.В. Абакумова, І.М. Галян, І.О. Канєєва, В. Т. Фоменко та інші).

Зокрема, Г.О. Балл вказує, що важливою умовою загальної гуманізації освіти є її особистісна орієнтація, яка «...полягає у прилученні кожного учня (студента тощо) до культури в єдності її нормативно-репродуктивних і діалогічно-творчих складників, у сприянні розвитку учня як носія (і не просто носія, а активного носія — суб'єкта) культури і становленню при цьому гармонійної культури його особистості». Вказане автором залучення до культури (в широкому її розумінні) буде неповним без засвоєння характерних для неї цінностей та норм.

Л.І. Пилипенко умовою розвитку духовності особистості, її цінностей та ціннісних орієнтацій визначає гуманізацію міжособистісних взаємин у навчально-виховному процесі. Дослідниця вказує, що починаючи з підліткового віку особистість «звертається» до власного духовного світу та вперше в розвитку особистості акти самопізнання, самопостереження, самовизначення та саморегуляції стають важливими потребами особистості, що, загалом, стимулює формування духовності. Отже, вагомим соціальним інститутом, в якому розвивається ціннісно-смилова сфера особистості є школа та забезпечуваний нею навчально-виховний процес.

Вищенаведені методологічні положення, на які ми спиралися при розробці психолого-педагогічної програми співвідносяться з провідними ідеями науковців щодо психологічного супроводу. Тож, розглянемо його загальні особливості. Так, О.Т. Шпак та Н.М. Угляренко, узагальнюючи погляди дослідників визначають супровід як особливу форму здійснення пролонгованої соціальної та психологічної допомоги. За твердженням дослідників її вагомою особливістю є власне пошук джерел та ресурсів для розвитку особистості.

На думку науковців, в ході супроводу відбувається залучення особистості вихованця до соціокультурних цінностей сприяння самовизначенню та обранні життєвого шляху особистістю, розвиток моральної спрямованості школярів, а

важливою умовою його реалізації є те, що він може здійснюватись тільки у плідній співпраці з усіма суб'єктами взаємодії: дітьми, батьками, педагогами та психологом.

Таким чином, впровадження психолого-педагогічного супроводу є необхідною умовою формування гармонійно розвинутої особистості, оскільки сучасні умови неперервних змін у всіх сферах суспільного життя, накладають відбиток на формування ціннісно-сміислової сфери особистості підлітка. Засобами профілактики, діагностики, психолого-педагогічної просвіти працівники соціально-психологічної служби школи та педагоги повинні реалізовувати завдання не тільки навчання та виховання, а й сприяти формуванню ціннісно-сміслових настановлень.

Ґрунтуючись на поглядах науковців щодо змісту та особливостей психологічного супроводу, подамо наше бачення змісту психолого-педагогічного супроводу формування ціннісних орієнтацій девіантів.

Так, на етапі діагностики доцільно проводити комплексне дослідження компонентів ціннісних орієнтацій. Для цього пропонуються методики – тест «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (RVS), в модифікації Б.С. Круглова, методика дослідження індивідуальних цінностей Ш. Шварца (адаптована В.М. Карандашевим), «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» С.С. Бубнової, методика «Ціннісний спектр» (ЦС) Д.О. Леонтьєва.

Другий етап передбачає аналіз психологічних особливостей компонентів ціннісних орієнтацій. Спираючись на результати діагностики ціннісних орієнтацій девіантів можливо виокремити проблемні зони та підібрати шляхи їх подолання шляхом застосування адекватних психолого-педагогічних засобів.

Останній третій етап полягає саме в реалізації плану подолання «недоліків» у формуванні ціннісних орієнтацій. Так, корекція компонентів ціннісно-сміислової сфери девіантів можлива шляхом поєднання наступних напрямків роботи: впро-

вадження спеціально організованого навчально-виховного процесу; використання методів активного соціально-психологічного навчання, тощо.

Особливої уваги заслуговує дослідження засобів формування ціннісних орієнтацій. Для зручності ми об'єднали їх в дві групи: педагогічні для психологів, соціальних педагогів, учителів загальноосвітніх навчальних закладів (лекції, практичні семінари, виступи на круглих столах та методичній раді, тощо) та активне соціально-психологічне навчання з підлітками (соціально-психологічний тренінг).

Психологічним чинником, що безперечно є значним фактором впливу на особистість підлітка та його ціннісно-смыслову сферу є соціально-психологічний тренінг. Соціально-психологічний тренінг, як активний спосіб навчання, може бути використаний як альтернатива традиційним методам та формам навчання. Ціннісні орієнтації мають тричленну структуру та складаються когнітивного, емотивного та поведінкового компонентів. Важливим є те, що в ході реалізації соціально-психологічного тренінгу задіяні всі вказані компоненти.

Соціально-психологічний тренінг має на меті розкриття особистісного потенціалу індивіда, сприяє саморозвитку посередництвом активного процесу самопізнання. Зазначене розширює кордони власного «Я» індивіда, сприяє формуванню адекватної самооцінки та побудові реального «Я» образу. Наголосимо, що перераховані вище особливості починають та активно формуються саме у підлітковому віці. Зазначений факт підтверджує актуальність та необхідність включення соціально-психологічного тренінгу до навчально-виховного процесу освітніх закладів, оскільки, за твердженням сучасних дослідників «в умовах духовно-ціннісного вакууму, що заповнюється мас-культурою, у доросле життя вступило покоління молодих людей, які мають еkleктичну систему ціннісних орієнтацій, що характеризує обмеженість їх соціалізації, втрату довіри до предметного і

природного світу, деформацію соціальних відношень, наростання розгубленості в соціальній орієнтації особистості».

Аналіз психологічних механізмів формування цінностей, ціннісних орієнтацій та особистісних смислів, дозволяє перенести їх зміст на формування ціннісних орієнтацій в ході психолого-педагогічного супроводу .

Прямий вплив на ціннісно-смыслову сферу особистості з метою засвоєння (інтеріоризації) цінностей. Задля цього слід використовувати анкети, міні-інтерв'ю, усні бесіди з підлітками щодо проблем життєвих цілей, основних суспільних та індивідуальних цінностей, про пріоритети в світогляді, про особливості вибору в ситуаціях невизначеності.

Використання механізму ідентифікації з метою формування заданого відношення до конкретного об'єкта. Підліток може ототожнювати себе не тільки з іншою людиною, але й з ідеалами, зразками, з суспільними цінностями, зі своїми прагненнями, цілями і в процесі такого ототожнення чи порівняння, учень починає бачити свої особливості по новому, оперує тим відношенням, яке виникає в результаті порівняння себе з оточуючими.

Використання стимульної мотивації задля активного прояву засвоєних норм та цінностей у власній поведінці та діяльності, що є характеристикою механізму інтерналізації. Так, застосування змагальної мотивації може розглядатися як суттєва складова пізнавальної мотивації старшокласників, що бере участь в актуалізації провідних цінностей та смислових орієнтацій. Чим глибше особистісний смисл, породжуваний цим змагальним мотивом, чим сильніше те ставлення, яке виникає у підлітка до цілей конкретної діяльності, тим імовірніше, що цей мотив стане мотивом-перспективою, найбільш стійким компонентом загальної мотивації підлітків та буде частиною поведінкових стратегій та орієнтирів.

Модель формування ціннісних орієнтацій девіантів виражається у взаємозв'язку всіх структурних елементів моделі, а саме: напрямів роботи, розвива-

льних засобів, механізмів (інтеріоризація, ідентифікація та інтерналізація) та структурних компонентів ціннісних орієнтацій (когнітивний, емотивний, конативний).

Програму сприяння формуванню ціннісних орієнтацій реалізовано у формі соціально-психологічного тренінгу, який включав міні лекції, техніку «мозкового штурму», групові дискусії, рольові ігри, психодраматичні вправи; самостійну роботу у формі творчих домашніх завдань.

Формувальний вплив можливий завдяки використанню наступних прийомів та технік, як: психодрама (розігрування та подальша реконструкція змісту проблемної ситуації, моделювання ефективних шляхів її вирішення), дискусії, рефлексія (відчуттів, вправи на самопізнання, зворотний зв'язок).

Основна мета програми полягає в здійсненні систематичного та цілеспрямованого впливу на формування ціннісних орієнтацій за рахунок створення й реалізації спеціальних психологічних умов. Визначено основні завдання програми:

поглиблення знань про поняття «цінності» та «смисли»;

усвідомлення прийнятої системи цінностей в їх індивідуальному осмисленні;

розвиток прагнень до повноцінної особистісної самореалізації;

формування умінь свідомо будувати власні життєву стратегії тощо.

Завдання програми вирішуються на трьох рівнях:

1 рівень – інформативний: з'ясовуються уявлення та знання підлітків по темі заняття.

2 рівень – особистісний: створюється позитивне емоційне ставлення до теми заняття (посередництвом схвалення, підтримки).

3 рівень – усвідомлення: підліток вчиться усвідомлювати що з ним відбувається; спрямованість на розвиток самопізнання, саморозуміння та самоконтролю.

Програма з формування ціннісних орієнтацій розрахована на 30 тижнів. Включає 30 занять один раз на тиждень тривалістю по 2 академічні години кожне (загальний обсяг – 60 годин), домашні завдання.

Формувальна програма складається з двох модулів.

Модуль 1 спрямований на формування ціннісних орієнтацій через розвиток наступних компонентів: когнітивний – розширення уявлень підлітків про поняття «цінності», «смісл»; емотивний – сприяння формуванню ціннісних орієнтацій підлітків через оцінне ставлення до значущих об'єктів, розвиток усвідомлення власної системи цінностей; активізація процесів самопізнання.

Модуль 2 спрямований на розвиток конативного компонента ціннісних орієнтацій, що характеризується реалізацією та відображенням цінностей у поведінці підлітків.

Кожне заняття є логічним продовженням попереднього та є підґрунтям для наступного. При цьому кожне заняття спрямоване на вирішення окремих специфічних задач, зумовлених загальною метою та завданнями програми формування ціннісно-сміслових настановлень, для досягнення яких застосовуються різноманітні методичні прийоми та техніки.

Структура кожного заняття розвивальної програми складається з початкового, основного та завершального етапів.

Так, для початкового етапу заняття характерним є підняття групової енергії, формування позитивної психологічної атмосфери у групі та налаштування учасників до заняття. Підлітки, за бажанням, можуть розкрити та розділити власні почуття та настрої на початку заняття з іншими членами групи, або поділитися спогадами й роздумами, що виникли після попереднього.

Початковий етап заняття є важливим та необхідним елементом тренінгу. Характерними для нього є вправи, що стимулюють емоційну та фізичну активізацію підлітків, сприяють формуванню невимушеної атмосфери та підвищення загаль-

ного рівня довіри між учасниками групи. Більшою мірою зазначений етап реалізується шляхом використання різноманітних вправ на «розігрів».

Важливою складовою в реалізації мети психолого-педагогічної програми є основний етап заняття під час якого використовуються різноманітні форми роботи: міні-лекції для засвоєння певного теоретичного матеріалу; метод мозкового штурму та групові дискусії задля стимулювання процесу творчої активності та пошуку шляхів вирішення проблемних питань; рольові ігри та психодраматичні вправи з метою активного самоусвідомлення та самопізнання та інші.

Завершальний етап кожного заняття характеризується низкою особливостей: підведення підсумків, зворотній зв'язок та рефлексія проведеного заняття учасниками групи. Це сприяє самоаналізу членами групи власних почуттів та думок, їх порівняння з іншими учасниками групи. Проведення шеренгу дозволить керівнику групи виявити можливі проблемні місця, внести відповідні зміни в подальшу роботу з підлітками.

Підсумковий етап заняття може відбуватись і в іншій формі, наприклад, шляхом написання листів з побажаннями керівнику групи щодо подальшої роботи.

Аналіз результатів дослідження. Програма дослідження була проведена на базі гімназії «Ерудіт» м. Тараща та Центру гармонії сім'ї м. Одеса. Для одержання надійних та валідних результатів формувального експерименту нами були сформовані експериментальна (ЕГ n=34) та контрольна (КГn=36) групи віком 14-18 років

Визначення ефективності та результативності психолого-педагогічної програми формування ціннісних орієнтацій здійснювалося у першому та другому семестрі 2017 навчального року. Програма включала 30 занять, один раз на тиждень, тривалістю по 2 академічні години кожне (загальний обсяг – 60 годин).

В якості показників ефективності впровадженої розвивальної програми виступала наявність позитивної динаміки за основними компонентами ціннісних

орієнтацій підлітків: когнітивний компонент, що включає ціннісні уявлення підлітків та декларовані цінності («цінності- знання»); емотивний компонент, зміст якого відображується в домінуючих цінностях підлітків та стані суб'єктивної ціннісно-сміслової реальності («цінності-сенси»); конативний компонент, характеризує особливості поведінки підлітка як носія цінностей («цінності-стимули»).

Оцінювання впливу розвивальної програми було здійснено шляхом проведення послідовних психодіагностичних зрізів:

– перший зріз було спрямовано на фіксацію показників сформованості основних компонентів ціннісних орієнтацій підлітків досліджуваних експериментальної та контрольної груп до початку формувального впливу:

– другий зріз відображав динаміку змін за показниками сформованості структурних компонентів ціннісних орієнтацій підлітків в експериментальній та контрольній групах після завершення експерименту.

Розглянемо розподіл показників за параметром «цінності-знання», що відображує зміст ціннісних уявлень підлітків та декларованих цінностей до проведення формувального експерименту. Для встановлення меж розподілу нами було визначено стандартний показник для експериментальної–та контрольної груп – середнє значення $\bar{x}$ – який відповідає дворівневій шкалі нормативів: творчий та репродуктивний.

При порівнянні результатів попередньої та контрольної діагностики були зафіксовані динамічні зрушення за показниками цінностей в експериментальній групі .

Таким чином, порівняння результатів попередньої та контрольної діагностики показало відсоткове підвищення кількості респондентів в експериментальній групі, чії результати знаходяться в межах творчого рівня (43,42% – до експерименту; 51,26 % – після). Окрім цього встановлено значне зменшення показників у

межах репродуктивного рівня (56,58% досліджуваних – до експерименту; 48,74% – після).

Отримані результати свідчать про позитивні зрушення в експериментальній групі за параметром «цінності-знання». Значних змін у показниках контрольної групи не відбулося.

Порівняльний аналіз результатів підлітків експериментальної групи до та після формувального впливу засвідчив зростання компонентів параметру «цінності-знання»: «дисциплінованість» – на 22,5%; «відповідальність» – на 14,2%; «терпимість» – на 11,2%; «чесність» – на 14,28%; «ефективність у справах» – на 22,7%; «добота» – на 11,0%; «універсалізм» – на 9,86%; «самостійність» – на 13,06%.

Щодо підтвердження значимості змін досліджуваного параметру в ЕГ та КГ до та після формувального впливу, нами було використано t-критерій Стьюдента, який дозволяє статистично перевірити значущість відмінностей у контрольній та експериментальній групах. Так, порівняння результатів виявило статистично значимі зміни у ЕГ ($p \leq t_{кр}$) та їх відсутність у КГ ($p \geq t_{кр}$). Результати представлено у табл. 1

Таблиця 1

Кількісні показники рівнів сформованості за параметром «цінності-знання» до та після формувального експерименту

Досліджувані параметри	Експериментальна група (n=31)				Контрольна група (n=29)			
	До	Після	t	p	До	Після	t	p
Дисциплінованість	13,10	8,90	2,86	0,0068	10,82	9,82	0,59	0,5567

Відповідальність	9,48	6,90	2,36	0,0233	8,00	8,82	0,46	0,6517
Терпимість	11,86	8,86	2,17	0,0358	10,53	10,59	0,04	0,9706
Чесність	6,29	3,71	2,04	0,0476	6,76	8,65	1,28	0,2100
Ефективність у справах	11,62	7,52	3,18	0,0029	9,82	10,06	0,13	0,9013
Доброта	4,05	4,82	2,59	0,0132	4,38	4,49	0,27	0,7886
Універсалізм	3,63	4,32	2,67	0,0109	3,82	3,99	0,55	0,5833
Самостійність	4,45	5,37	3,50	0,0012	4,64	4,63	0,03	0,9777

Встановлені статистично достовірні відмінності між середніми рейтинговими значеннями цінностей в експериментальній (до та після здійснення формувального впливу) та контрольній групах. Суттєві зрушення у показниках цінностей «дисциплінованість» ($t=2,86$, $p<0,01$), «відповідальність» ($t=2,36$, $p<0,02$), «терпимість» ($t=2,17$, $p<0,035$), «чесність» ($t=2,04$, $p<0,047$), «ефективність у справах» ($t=3,18$, $p<0,01$) вказують на те, що відбулося усвідомлення підлітками їх значущості, що в подальшому може трансформуватися у власні ціннісні орієнтації та проявлятися в діяльності та поведінці у вигляді ціннісно-смислових настановлень. Також відбулися суттєві зрушення на рівні соціальної цінності «доброта» ($t=2,59$, $p<0,01$), що спрямована на досягнення благополуччя у повсякденній взаємодії з близькими людьми.

Статистично достовірні показники підвищення значущості цінності «універсалізм» ($t=2,67$, $p<0,01$) свідчать про те, що учасники формувального експери-

менту стали більш чутливими соціальної справедливості, відкритості, тощо. Під впливом формувальної програми змінились показники цінності «самостійність» ($t= 3,50$, $p < 0,001$), яка характеризує особистість підлітка як такого, що обирає власні цілі, допитливий, самодостатній та прагне покладатися на себе.

Таким чином, проведені розвивальні заходи сприяли усвідомленню підлітками системи власних цінностей та підвищенню їх значущості. Отримані результати свідчать про ефективність впровадженої психолого-педагогічної програми.

Перейдемо до аналізу рівня сформованості за параметром «цінності-сенси», який визначає домінуючі цінності підлітків та стан їх суб'єктивної ціннісно-сислової реальності.

Після формувального впливу були зафіксовані динамічні зрушення за показниками домінуючих цінностей та стану ціннісно-сислової реальності підлітків в експериментальній групі. Цінності («здоров'я», «цікава робота», «кохання», «пізнання», «розвиток», «щастя інших», «впевненість в собі») вказують на рейтингові показники в порядку зниження значущості.

Показники цінностей «добро», «істина», «самодостатність», «досконалість» подано у балах (чим вищий бал, тим більша значущість цінності).

Отже, порівняння результатів досліджуваних експериментальної групи до та після здійснення формувального впливу показало відсоткове підвищення кількості респондентів, чії результати знаходяться в межах творчого рівня (41,89 % – до експерименту; 49,26 % – після). Встановлено значне зменшення показників, що відносяться до репродуктивного рівня (58,11 % досліджуваних – до експерименту; 50,74 % – після).

Розглянемо зрушення за параметром «цінності-сенси» по кожному з типів цінностей: показники цінності «здоров'я» підвищилися на 12,9 %; «цікава робота» – на 10,52 %; «кохання» – на 15,3 %; «пізнання» – на 15,32 %; «продуктивне життя» – на 10,61 %; «розвиток» – на 15,83 %; «щастя інших» – на 21,94 %; «впевненість в

собі» – на 18,49; «добро» – на 11,5 %; «істина» – на 11,5 %; «самодостатність» – на 11,17 %; «досконалість» – на 9,59 %.

За допомогою t-критерію Стьюдента було підтверджено статистичну достовірність результатів та значущість зрушень за параметром «цінності-сенси» в експериментальній групі та їх відсутність у контрольній групі до та після формульованого експерименту.

Встановлено статистично достовірні відмінності між середніми рейтинговими значеннями цінностей в експериментальній групі до та після здійснення формульованого впливу та їх відсутність у контрольній групі: термінальних цінностей («здоров'я», «цікава робота», «кохання», «розвиток» ($p < 0,0233-0,057$); «пізнання», «щастя інших», «впевненість в собі» ($p < 0,01$) та цінностей, що відображують значимі цінності-сенси для підлітків («досконалість» ($p < 0,05$); «добро», «самодостатність», «істина» ($p < 0,01$).

В системі ціннісно-сислової реальності підлітків відбулися суттєві зрушення, оскільки значна кількість цінностей із наведеного переліку до формульованого експерименту знаходилась в межах репродуктивного рівня сформованості. Це цінності «пізнання», «щастя інших», «самодостатність», «досконалість», що свідчить по-перше, про ефективність впроваджених заходів; по-друге, про те, що зазначені цінності посередництвом механізмів інтеріоризації та ідентифікації перетворились у власну систему ціннісних орієнтацій, оскільки відтепер мають емоційне забарвлення для підлітків.

Таким чином, впровадження психолого-педагогічної програми формування ціннісних орієнтацій на рівні параметру «цінності-сенси» підтвердило її ефективність та актуальність.

Перейдемо до аналізу рівня сформованості за параметром «цінності-стимули», що є відображенням особливостей поведінки підлітка, як носія цінностей.

Після проведення формувального експерименту були зафіксовані зміни за показниками домінуючих цінностей-пріоритетів та реальних ціннісних орієнтацій підлітків у експериментальній групі.

Таким чином, порівняння отриманих результатів експериментальної групи до та після здійснення формувального впливу показало значне підвищення кількості досліджуваних, чії результати знаходяться в межах творчого рівня (39,61 % – до експерименту; 53,28 % – після). Також встановлено зменшення показників, що відносяться до репродуктивного рівня сформованості ціннісно-смыслових настановлень (60,39 % досліджуваних до експерименту; 46,72 % – після).

За параметром «цінності-стимули» виявлено зростання рівнів цінностей після формувального експерименту: «універсалізм» – на 10,34 %; «самостійність» – на 15,75; «досягнення» – на 11,31 %; «пошук та насолода прекрасним» – на 16 %; «допомога та милосердя» – на 15 %; «пізнання нового» – на 15,84 %; «соціальна активність» – на 7,5 %; «здоров'я» – на 13,5 %.

Проаналізуємо статистичну достовірність результатів та значущість зрушень за параметром «цінності-стимули» в експериментальній групі та їх відсутність у контрольній групі до та після формувального експерименту.

Таблиця 2

Кількісні показники рівнів сформованості за параметром «цінності-стимули» до та після експерименту

Досліджувані параметри	Експериментальна група (n=31)				Контрольна група (n=29)			
	До	Після	t	p	До	Після	t	p
Універсалізм	2,15	2,57	2,06	0,0462	2,41	2,57	1,07	0,2845
Самостійність	2,51	3,14	2,73	0,0093	2,31	2,28	0,12	0,9089

Досягнення	2,13	2,58	,13	0,0390	2,00	3,18	0,4	0,8934
Пошук та насолода прекрасним	3,33	4,29	2,63	,0120	3,71	3,88	0,45	0,6537
Допомога та милосердя	4,00	4,90	3,65	0,0008	4,35	4,65	1,22	0,2307
Пізнання нового	4,00	4,95	3,51	0,0011	3,59	3,76	0,44	0,6608
Соціальна активність	2,19	3,24	4,13	0,0002	3,06	3,00	0,17	0,8668
Здоров'я	3,24	4,05	2,54	0,0152	3,24	3,12	0,26	0,7985

За параметром «цінності-стимули», що відображує конативний компонент ціннісно-сміслових настановлень та характеризує особливості поведінки підлітка як носія цінностей, встановлено статистично значущі відмінності між показниками цінностей в експериментальній (до та після здійснення формувального впливу) та контрольній групах. Суттєві зрушення встановлено у показниках цінностей «універсалізм» ($p < 0,046$), «досягнення» ($p < 0,039$), «здоров'я» ($p < 0,0152$), «пошук та насолода прекрасним» ($p < 0,012$), «самостійність», «допомога та милосердя», «пізнання нового», «соціальна активність» ($p < 0,01$).

Очевидно, що значущість духовних, естетичних та соціальних цінностей у підлітків експериментальної групи значно підвищилася, що свідчить про ефектив-

ність комплексу методів та форм роботи, запропонованих автором, які є дієвим засобом, що стимулюють трансформацію ціннісно-смыслової сфери особистості загалом та формування ціннісно-смыслових настановлень зокрема. Виявлена відсутність статистично значимих змін у контрольній групі є підтвердженням необхідності цілеспрямованого впливу на формування ціннісних орієнтацій у підлітковому віці, оскільки в умовах традиційної системи шкільного навчання це завдання практично залишається поза увагою психолого-педагогічних працівників.

Отже, зростання показників структурних компонентів ціннісних орієнтацій за-свідчило їх розвиток у підлітків та знайшло відображення у підвищенні значущості рівнів – духовних цінностей, прагнення до самостійності та незалежності, орієнтації на пізнання, особистісного розвитку та продуктивної міжособистісної взаємодії, – що загалом характеризує особистість з творчим рівнем розвитку ціннісних орієнтацій.

Окрім зрушень у рівнях розвитку ціннісних орієнтацій зафіксовано суттєве ціннісних орієнтацій зменшення показників дисгармонійності та неузгодженості між компонентами орієнтацій (когнітивний – «цінності-знання», емотивний – «цінності-смысли», конативний – «цінності-стимули»).

В результаті здійснення формувального впливу показники узгодженості збільшились вдвічі (загальнолюдські цінності – «добро», «універсалізм», «допомога та милосердя»; цінності, обумовлені віковими особливостями підлітків – «самостійність» та «самодостатність»). Зменшились показники неузгодженості між емотивним та конативним компонентами ціннісних орієнтацій для цінностей «пізнання», «розвиток», «досягнення», «досконалість» та «здоров'я».

Отже, результати формувального експерименту підтвердили робочу гіпотезу, відповідно до положень якої формування ціннісних орієнтацій нерозривно пов'язане з розвитком ціннісно-смыслової сфери підлітка; структура ціннісних орієнтацій характеризується дисгармонійністю та нестабільністю її компонентів;

рівень сформованості ціннісних орієнтацій в підлітковому віці є недостатнім; формування ціннісних орієнтацій у підлітків буде більш успішним за умови актуалізації структурних компонентів ціннісних орієнтацій засобами активного соціально-психологічного навчання.

Таким чином, вищенаведені результати підтвердили правомірність визначених психологічних особливостей розвитку ціннісних орієнтацій, ефективність та доцільність використання розробленої та апробованої психолого-педагогічної програми формування ціннісних орієнтацій у підлітків з девіантною поведінкою.

Висновки. Теоретичним підґрунтям програми розвитку ціннісних орієнтацій девіантів є положення особистісно-орієнтованого підходу в навчально-виховному процесі, загальні принципи розвитку духовного простору особистості, положення про механізми формування ціннісних орієнтацій. Психолого-педагогічна програма передбачає роботу з підлітками з девіантною поведінкою, педагогами та психологами, містить комплекс психолого-педагогічних засобів, спрямованих на розвиток структурних компонентів ціннісних орієнтацій, розвиток усвідомлення власної системи цінностей, формування оцінного ставлення підлітків до значущих об'єктів, активізацію процесів самопізнання, реалізацію та відображення цінностей у поведінці підлітків, розширення уявлень про поняття «цінності» та «смисли».

Позитивна динаміка показників структурних компонентів ціннісних орієнтацій у підлітків-учасників експериментальної групи засвідчила ефективність програми.

Таким чином, результативність впровадженої моделі роботи з девіантами доведена динамікою як кількісних, так і якісних показників досліджуваних. За підсумками формувальних впливів, можемо стверджувати, що реалізація розробленої моделі розвитку ціннісних орієнтацій девіантів призводять до необхідних цільових змін.

Список використаних джерел

1. Боришевський М.Й. Духовні цінності як детермінанта розвитку й саморозвитку особистості / М.Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. –2. – С. 49-57.
2. Булах І.С. Ціннісні орієнтації в контексті особистісної позиції сучасного підлітка / І.С. Булах // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2009. – № 1. – С. 115-131.
3. Галян І.М. Соціокультурні виміри ціннісно-смыслових настанов особистості / І.М. Галян // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Сер.: Психологічні науки. – 2013. –2, Вип. 10. – С. 79-83.
4. Клименко И.Ф. Генезис ценностных ориентаций, исследование отношения к норме социального поведения на разных этапах социального развития человека / И.Ф. Клименко // К проблеме формирования ценностных ориентаций и социальной активности личности. – М., 1992. – С. 3-12.
5. Коберник Л.О. Роль та місце ціннісних орієнтацій у формуванні особистості / Л.О. Коберник // Наука і освіта. – 2008. - № 4/5. – С. 28-33.
6. Максименко С.Д. От психологического обеспечения к психологическому сопровождению / С.Д. Максименко, Г.В. Ложкин, А.Б. Колосов // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – № 12. –С. 1-10.
7. Москаленко О.В. Структурні компоненти ціннісно-смыслові сфери особистості / Ольга Володимирівна Москаленко // Вісник Національного технічного університету України «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2013. – № 1 (37). – С. 91-98.
8. Пенькова О.І. Сімейно-родинні ціннісні орієнтації у духовному розвитку старшокласників / О.І. Пенькова // Виховання духовності особистості: навчально-методичний посібник / За заг. ред.
9. М.Й. Боришевського. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – С. 34-48.

10. Салихова Н. Р. Типы смыслообразования в контексте личностных ценностей и смысловой профиль ценностей [Электронный ресурс] / Н.Р. Салихова. – Режим доступа: http://psy.tsu.ru/data/pdf/3_22.pdf

11. Schwartz S. H. An overview of the Schwartz theory of basic values [Электронный ресурс] / S.H. Schwartz // Psychology and Culture, 2(1). – 2012. –Режим доступа:
<http://scholarworks.gvsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1116&context=orpc>.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Boryshevskiy M.I. Dukhovni tsinnosti yak determinanta rozvytku i samorozvytku osobystosti / M.I. Boryshevskiy // Pedahohika i psykholohiia. –2. – S. 49-57.

2. Bulakh I.S. Tsinnisni oriantatsii v konteksti osobystisnoi pozytsii suchasnoho pidlitka / I.S. Bulakh // Mizhnarodnyi naukovyi forum: sotsiolohiia, psykholohiia, pedahohika, menezhment. – 2009. – № 1. – S. 115-131.

3. Halian I.M. Cotsiokulturni vymiry tsinnisno-smyslovykh nastanov osobystosti / I.M. Halian // Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnogo universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho. Ser.: Psykholohichni nauky. – 2013. –2, Vyp. 10. – S. 79-83.

4. Klymenko Y.F. Henezys tsennostnykh oryentatsiy, yssledovanye otnoshenya k norme sotsyalnoho povedenya na raznykh etapakh sotsyalnoho razvytyia cheloveka / Y.F. Klymenko // K probleme formirovaniya tsennostnykh oryentatsiy y sotsyalnoi aktyvnosti lychnosti. – M., 1992. – S. 3-12.

5. Kobernyk L.O. Rol ta mistse tsinnisnykh oriantatsii u formuvanni osobystosti / L.O. Kobernyk // Nauka i osvita. – 2008. - № 4/5. – S. 28-33.

6. Maksymenko S.D. Ot psykholohycheskoho obespechenya k psykholohycheskomu soprovozhdeniyu / S.D. Maksymenko, H.V. Lozhkyn, A.B. Kolosov // Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota. – 2010. – № 12. –S. 1-10.

7. Moskalenko O.V. Strukturni komponenty tsinnisno-smyslovoi sfery osobystosti / Olha Volodymyrivna Moskalenko // Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «KPI». Filosofiia. Psykholohiia. Pedahohika. – 2013. – № 1 (37). – S. 91-98.

8. Penkova O.I. Simeino-rodynni tsinnisni orientatsii u dukhovnomu rozvytku starshoklasnykiv / O.I. Penkova // Vychovannia dukhovnosti osobystosti: navchalno-metodychni posibnyk / Za zah. red.

9. M.I. Boryshevskoho. – Kirovohrad : Imeks-LTD, 2013. – S. 34-48.

10. Salykhova N. R. Туры смыслообразованя в контексте личностных тсенностей у смысловоi профyl тсенностей [Elektronnyi resurs] / N.R. Salykhova. – Rezhym dostupu: http://psy.tsu.ru/data/pdf/3_22.pdf

11. Schwartz S. H. An overview of the S Rezhym dostupu: <http://scholarworks.gvsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1116&context=orpc.chwartz> theory of basic values [Elektronnyi resurs] / S.H. Schwartz // Psychology an

Maksym, O.V. Peculiarities of deviants' value orientation development. *The article shows that value orientation formation has different peculiarities as for its content: value internalization, construction of a values hierarchy, determination of main orientations, correction of behaviour and formation of necessary value orientations, ensuring of psychological, communicative and methodological conditions.*

The proposed psychological-pedagogical program help teachers and psychologists to work with deviant adolescents, it contains a set of psychological and pedagogical means aimed at development of value orientation structural components, adolescents' awareness on their own system of values, formation of adolescents' axiological attitude to significant objects, activation of their self-knowledge, value reflection in adolescents' behaviour, deepening adolescents' ideas about the concept of "values" and "meanings".

The program promoting value orientation formation has been implemented in the form of socio-psychological trainings, including mini lectures, "brainstorming" techniques, group discussions, role games, psychological dramatic exercises, independent work in the form of creative homework.

Key words: *deviants, socialization, desocialization, resocialization, resocialization stages, value orientation.*

Відомості про автора

Максим Ольга Василівна, науковий співробітник лабораторії психології соціально дезадаптованих неповнолітніх Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна

Maksym, Olha Vasylivna, researcher, lab. of psychology of maladjusted adolescents, G.Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

E-mail: maksiola@gmail.com

УДК 159.922.73 : 614.876

Максимов М.В.

Чаусова Р.Б.

РОЗВИТОК РЕФЛЕКСИВНИХ ВМІНЬ УЧНІВ ЧЕРЕЗ ТВОРЧІСТЬ.

Максимов М.В., Чаусова Р.Б. Розвиток рефлексивних вмінь учнів через творчість. *В статті розглянуто проблему розвитку рефлексивних вмінь учнів. Показано, що серйозною перешкодою розвитку рефлексії сучасних дітей є «лінійність» мислення, яка знижує розумову активність дитини, позбавляє її необхідності тренування процесів осмислення, уяви, творчості.*

З'ясовано зв'язок між сприйняттям музичних творів та розвитком творчості та рефлексії. Доведено, що вербальні засоби розвитку рефлексії, тобто вплив через когнітивну сферу є малоефективним, натомість, вплив на емоційну сферу дає можливість через підсвідоме сформувати мотивацію